

יהודי ארצות האסלאם בארץ-ישראל בתקופת העלייה השנייה / ניצה דרויאן

רקע היסטורי

יהודי ארצות האסלאם, או יהודי המזרח, הגיעו לארץ-ישראל בכל התקופות, ועלייתם לארץ נמשכה גם בימי שלטון העות'מאנים. תהליך העלייה וההשתלבות של בני עדות המזרח בארץ הושפע מן התמורות החברתיות והכלכליות שחלו בקרב היישוב היהודי בסוף המאה הי"ט ובראשית המאה העשרים, כאשר חל מיפנה משמעותי בעלייתם ובהתיישבותם של יהודים ממזרח-אירופה. שינויים משמעותיים חלו במספרי העולים מארצות האסלאם, בעיסוקיהם בארץ ובדרכי התערותם אל תוך המערכת היישובית שהתהוותה בה.

מי הם יהודי המזרח בארץ? האומנם ניתן להגדירם באותן שנים בגוש הומוגני אחד?¹ ההתייחסות למזרח אינה גיאוגרפית מעיקרה, ובהגדרה 'יהודי המזרח' נהוג לכלול את יוצאי בוכארה, גרוזיה,² פרס, אפגניסטאן, עיראק, כורדיסטן, סוריה, תימן וארצות צפון-אפריקה. קבוצות אנשים אלה, שהיו מפוזרות על-פני שטח גדול כל-כך, אינן יכולות להיות בעלות אופי אחיד. אין גם ספק שהתרבות היהודית באותן ארצות היתה בעלת גוונים שונים וצמחה בתנאים ובמסגרות חברתיות רוחניות שונות זו מזו. כמו-כן מפרידים בין יוצאי ארצות אלו לבין היהודים מצאצאי מגורשי ספרד, ששמרו בקפדנות ואף בקנאות-מה על מורשתם הייחודית, אף כי התגוררו באותם חבלי-ארץ ממש.

עם זאת, באה אחדותה של יהדות המזרח לידי ביטוי בהיותה נושאת תרבות והווי-חיים שעוצבו תוך מגע ממושך עם האסלאם, במציאות מעורבת של השפלה ורדיפות מחד גיסא, ויצירת מסגרת קהילתית שלמה מאידך גיסא. הדמיון באופי היחסים שבין יהודים לשכניהם ברחבי העולם המוסלמי, למרות הגיוון בעניינים אחרים, העניק לעולם הזה את אחדותו מנקודת הראות של ההיסטוריה היהודית. ניתן להוסיף לכך, כי במאה הי"ט דמו קהילות המזרח זו לזו גם בדרך האיטית שבה סיגלו לעצמם דפוסי-חיים מודרניים ופתוחים יותר האופייניים לעת החדשה. ואכן, גם בעלייתם לארץ דמו בקשיחות ובחוסר הגמישות שגילו בדרך-כלל בדור הראשון לבואם בכל הקשור לשינויים במסגרות החיים המסורתיות.

ערכיה של החברה היהודית בארצות האסלאם היו מושחתים על המסורת. שהזכירה ליהודי דרך קבע את קשריו עם ארץ-ישראל, מולדתו ההיסטורית. התקווה לשוב אליה ולהיגאל היתה מעוגנת בהוויית היום-יום ומצאה את ביטוייה בתפילה, בלימוד התורה וההלכה ובקיום המצוות. העולים שהגיעו ארצה מארצות המזרח היו בני מסורת זו וממשיכיה, ולאורך חייהם הקודם ולתפיסתם את ארץ-ישראל היו השלכות ישירות על דרכם בארץ.

ליישוב היהודי הקטן בארץ ניתנה חשיבות מרובה בגלויות המזרח והוא נתפש כמרכז הרוחני של העם היהודי. על-כן גם נתקבלה אצל יהודי המזרח, כמעט ללא כל ערעור, סמכותם הרוחנית של חכמי ארץ-ישראל, אפילו אם בקהילותיהם היו מרכזי לימוד תורה מובהקים.³ תפיסה זו יצרה קשר אמיץ בין הקהילות בארצות האסלאם לבין היישוב בארץ ובאה לידי ביטוי בנסיעות קבועות של שלוחי ארץ-ישראל, במשלוח תרומות ובקשרי מכתבים גם עם קהילות מרוחקות.⁴ מוסד השליחים היה מרכזי בשמירת הקשרים בין ארץ-ישראל והגלויות בארצות האסלאם; ומאחר ורוב הנוסעים היו תלמידים-חכמים מובהקים מקרב העדה הספרדית, שייצגו בגלויות את קהלם, חוזקו במיוחד קשרי היישוב הספרדי ומנהיגיו בערי הארץ עם הקהילות בארצות המזרח.

רובם המכריע של העולים מארצות האסלאם, משלהי המאה הי"ט ועד מלחמת-העולם הראשונה (תקופה הכוללת גם את שנות העלייה השנייה). הגיע לערי ארץ-ישראל, ובמיוחד לירושלים. בבואם לעיר הקודש נטו הכול לראותם בחטיבה אחת וכשונים מן הספרדים, אף אם מבחינה ארגונית נשתייכו לקהל הספרדי. ובך, למרות שהבחינו לעתים בקווים המייחדים בני עדה זו או אחרת, נטו בני הקבוצות האחרות לכרכם יחד לקבוצת-התייחסות אחת. אין ספק, בי העולים מארצות האסלאם הבחינו אבחנה ברורה בין הקבוצות השונות שבהם, אך במבט היסטורי כולל על התפתחות היישוב היהודי בארץ-ישראל לא תמיד ניתן לעשות אבחנות מסוג זה. במאמר שלפנינו יידונו קבוצות העולים כיחידה הטרוגנית אחת בערי הארץ, בעיקר בירושלים; ואילו בהתיישובות החקלאית יתואר בנפרד סיפורם ההיסטורי של עולי תימן.

העולים מארצות האסלאם לא באו לערער את אושיות החברה הארץ-ישראלית. הם לא באו 'לחולל מהפיכות' או ליצור חברה יהודית-ישראלית אחרת. בכך נבדלו מיוצאי גלויות אירופה, שהחלו להגיע ארצה בשלהי המאה הי"ט, שמניעיהם העיקריים היו לאומיים-חברתיים.⁵ הבאים מארצות המזרח שאפו לעסוק בתורה בארץ הקודש ולמצוא בה מחיה ופרנסה, להם ולבני משפחותיהם. משום כך הגיעו רוב העולים מארצות האסלאם לירושלים וניסו להיאחז בה. עם זאת, גדל באותה תקופה גם חלקם של יהודי המזרח ביישוב היהודי ביפו,⁶ ואחרים מהם אף הצטרפו למניחי היסודות להתיישובות החקלאית היהודית בארץ.

כאמור, יהודי המזרח עלו לארץ והתיישובו בה בכל בדורות, ובמניין הגורמים לעלייתם מזכירים המקורות תדיר את אהבת ציון המסורתית, תקוות לגאולה ותחושת פעמי משיח. אולם היו גם גורמים שך דחייה מארצות הגלות: פרעות, רדיפות פוליטיות, קשיים כלכליים וכדומה. גלי העלויות לירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית הושפעו כמובן גם ממניעים אלה. מאורעות ופגמים שונים שתרשו בזמנים שונים בארצות השונות, הביאו לארץ שיירות של עולים.

[...]

בעליית יהודי המזרח בשלהי התקופה העות'מאנית לא נמצא הגוון האידיאולוגי-המודרני, וקשה לראות בה אפילו ניצנים ראשונים של התנועה הלאומית היהודית החדשה. עם זאת, ייחודן של העלויות לארץ-ישראל בשנים אלו אינו נעוץ דווקא ברקע התיאורטי שליווה אותן, אלא במעש. דווקא בתחום זה, שמצא ביטוי ניכר במיגזר העירוני, ניכרת השתלבותם של העולים מארצות האסלאם. רצון כביר פעם בלב העולים לייסד קהילות בערי הארץ ולהתפרנס מיגיע כפיהם. כך, הבינו, יחודשו כקדם ימי האומה במולדתה, למרות קשיי הראשית, חיי סבל ותלאות.

על-אף שברובה הגדול לא היתה עליית יהודי המזרח לארץ בשנות העלייה השנייה עליית 'מחדשים' שבאו לשנות סדרים בחברה העירונית והכפרית, ראויים העולים לתואר 'חלוצים' מכיוון שבאו להתיישוב בעיר קודש ובארץ האבות ולהחיותה על-פי תפיסת עולמם – דרך-חיים של תורה ומצוות.⁷

אך, מה חסרו העולים מארצות האסלאם לעומת העולים ה'לאומיים'? הם חסרו מודעות מוצהרת, אותה מודעות הנמצאת בכתבי המנהיגות הציונית (אף אם לא בקרב עולים לא-מעטים ממזרח אירופה), ותחושה היסטורית מבוטאת שהם פותחים דף חדש בתולדות ישראל וכותבים בו פרקי היסטוריה חדשה ושונה של העם היהודי היוצר בארצו חברה חדשנית בעידן המודרני. עבורם היתה העלייה לארץ שיבת ציון המסורתית.

- 1 ראה: ש' שקד. 'מורשת יהדות המזרח ומחקרה, מגמות ובעיות', פעמים, 1 (אביב תשל"ט), עמ' 7-14.
- 2 על-אף שיהודי גרוזיה גרו בקרב נוצרים, הרי שהם נכללים בדרך-כלל בקטגוריית יהודי המזרח, הן משום שהם שויכו תרבותית למזרח והן משום שקשריהם עד המאה הי"ט היו במעט אך ורק עם קהילות יהודי ספרד וארצות האסלאם. על-פי קריטריונים דומים, משייכים גם את היהודים הקרימצ'קים (שמוצאם בחצי-האי קרים) לקהילות יהודי המזרח, אף שישבו בקרב נוצרים.
- 3 ראה, למשל, לגבי תימן: י' ניני, תימן וציון, ירושלים תשמ"ב, עמ' 262 ואילך.
- 4 ראה אצל א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א.
- 5 על ייחודה של העלייה הראשונה ראה: מ' אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, א, ירושלים תשמ"ב, מבוא. עמ' ט-יט.
- 6 לפרטים ראה: ז' סמילנסקי, 'הישוב העברי ביפו', העמר, תרס"ז (בהוספת ל'העמר'). ראה גם; חנה רם, 'היישוב היהודי ביפו למן המחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה עד לשנים הראשונות של שלטון המנדט הבריטי', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ב.
- 7 עיין גם: ניצה דרויאן, 'עלייתם והשתלבותם של יהודי תימן בעלייה הראשונה', מ' אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 207-224; הנ"ל, 'עולי תימן בירושלים יישוב יישן או יישוב חדש', דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, חטיבה ב, תולדות עם ישראל, ירושלים, עמ' 156-153; והנ"ל, 'Eastern Jews in Jerusalem, Between Sectarian Tendencies and Imposed Segregation', דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ב, תולדות עם ישראל תשמ"ו, עמ' 105-110.

ניצה דרויאן, 'יהודי ארצות האסלאם בארץ ישראל בתקופת העלייה השנייה, בתוך: העלייה השנייה: מחקרים (עורכים: ישראל ברטל, זאב צחור, יהושע קניאל), (ירושלים: הוצאת יד יצחק בן צבי, 1997) עמ' 320-322, 326.